

emlék ztető

EMLÉK PONT
FÉL ÉVSZÁZAD VÁSÁRHELYEN

2016
3-4

Emlékeztető

Főszerkesztő

Dr. Miklós Péter

Szerkesztőbizottság

Dr. Bank Barbara

Prof. Dr. Gulyás László

Dr. Kiss Gábor Ferenc

Prof. Dr. Szakály Sándor

Vincze Gábor

ISSN 2063-6245 (online)

ISSN 2498-6577 (nyomtatott)

www.emlekpont.hu

Megjelenik

évente négy számmal, két kötetben

a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont

(6800 Hódmezővásárhely, Andrásy út 34.)

kiadványaként.

Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter intézményvezető

Nyomás és kötés: Norma Nyomdász Kft.

6800 Hódmezővásárhely, Rárósi utca 10.

Tartalom

ELŐSZÓ.....7

TANULMÁNYOK

Urbancsok Zsolt

Együttműködés és egymás mellett élés

Zsidók és magyarok a tizennyolcadik században Makón.....8

Glässer Norbert

A messiási kor előjelei?

Az antiszemitizmus vallási értelmezései

a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtóban.....14

Nagy István

A kecskeméti zsidóság a Horthy-korszakban

.....21

Czingel Szilvia

„Glück Lipót Lajos krémtúrója”

– avagy egy neológ zsidó család életmódja Szegeden a holokauszt előtt.....29

Bányai Viktória

Vidéki zsidó iskolák a Holokauszt után

– külön tekintettel Hódmezővásárhelyre.....40

Szűcs Tímea

A Magyarországról a mai Izrael területére telepedettek sorsa

(1945–1949).....45

Kovács Benedek

Összefoglaló a holokauszt iskolai feldolgozásának tapasztalatairól

a szentesi Zsoldos Ferenc Középiskolában.....50

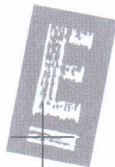
MŰHELY

Zinner Tibor

Szembenézés.....55



Krisch András A hűség „jutalma” <i>A németek elűzése Sopronból, 1946</i>	66
T. Molnár Gizella A magyarországi német nemzetiség identitásvesztése <i>Nemzetiségpolitikák 1945 után</i>	75
Bagyinszky Marianna A csehszlovák–magyar lakosságcsere mikrotörténeti vonatkozásai <i>A hontalanság éveit Gútán és Medgyesegyházán</i>	82
Tóth István A lakosságcsere hatása a dél-alföldi szlovákokra <i>Levelek az újhazából az óhazába, 1947–1948</i>	92
Szincsek György Rendhagyó komlói tájszótár	97
SZEMLE	
Tábori lelkészből tudós egyháztörténész Zeman Ferenc.....	102
Pusztai hagyományok Nagy Gyöngyi.....	104
LAPSZÁMUNK SZERZŐI	107



A modern jelenségnek számító antiszemitizmust a különböző zsidó csoportstratégiák eltérő keretek között értelmezték. Az orthodox izraelita sajtó a modern jogi, erkölcsi és tudományos cáfolatok mellett premodern vallási modellek mentén is válaszokat keresett a zsidóság romló helyzetére a két világháború között. A fennmaradt írások tudományos jelentőségét az adja,

Glässer Norbert

A messiási kor előjelei? Az antiszemitizmus vallási értelmezései a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtóban¹

hogyan a korábbi vallási modellek a modernitásban már csupán a választható alternatívák sorát gyarapították, míg korábban kizárólagos értelmezési keretek voltak. A 18. század végétől lassú folyamatként átalakult az egyén-közösség és hatalom viszonya, ugyanakkor megváltoztak a közösségek világértelmezési modelljei is. A felvilágosult abszolutizmus a társadalom racionális megismerésének és jobbá tételének gondolatától vezérelve a korábban lokális közösségi hagyományokra bízott kérdésköröket sajtó jogkörébe vonta. Amíg korábban a hatalom az alattvalókat közösségek tagjaiként kezelte, addig a modern polgárt individualításában szerződéses viszonyok és nem szerződéses célvezetési technikák révén próbálta irányítani. A komplex társadalomban az élet számos területe és intézménye elvált a vallás normáitól. A vallási tanok és modellek már nem bírtak befolyással a gazdaság, a jog, a politika területén, ami a történeti kutatások által vallási közönynek vagy a vallásszociológiában szekularizációnak nevezett jelenségben is megnyilvánult.²

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) külső munkatársa.

2 Ben-David, Joseph: The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the Nineteenth Century. Jewish

Ennek keretében a korábban kizárólagos jelleggel bíró vallási jelenségek individualizálódhattak, pluralizálódhattak, a mindennapi élet során perifériára szoruló lehettek.³ A vallás a modern polgári individuumban számára ösöktől örökölt hagyománnyá vagy Istennel való személyes viszonyná válhatott. A történelemben megjelenő Isten és a teremtett világ részeként Isten kezében nyugvó hívő helyébe az önmaga világát alakító, politikai meggyőződését kinyilvánító polgári individuumban került. A vallásosság mellett alternatívaként megjelent az ateizmus is.⁴ A zsidóságnál a tizenkilencedik század végére megkésve végbement a felekezeti esedés is. A judaizmus korábbi modelljei mellett a felvilágosult vallásreformmal más utak nyíltak, a felekezeti esedéssel és az állami anyakönyvezéssel pedig a judaizmusból való kilépésnek már nem csupán a kikeresztelkedés lett az egyetlen útja.

A racionális és irracionális érvelési módok párhuzamos meglétére és összefonódására, a többszörös okságra a brit antropológia is felfigyelt.⁵ Az antiszemitizmus zsidó közösségi percepciója esetében racionális és

nem-racionális értelmezési és kríziskezelési modelleket egyaránt találhatunk. A tanulmány két kérdésre keres választ. *Milyen stratégiák tűntek fel a huszadik század első felében az integráció kudarcának feloldozására a magyar nyelvű, budapesti országos, hivatalos ortodox hetilapban? Milyen értelmezések alakultak ki a vizsgált szekuláris jelenségre vallási síkon? Elsősorban krízisértelmezésekről beszélhetünk. Általánosabb mentalitástörténeti problémaként a racionális és irracionális érvelési módok összefonódása jelenik meg.⁶ A judaizmus értelmező hagyományában*

History, vol. 11 (1997) no. 1. 57-97.; Lowenstein, Steven: Joseph Ben-David's Hungary and Mendelssohn's Berlin. Jewish History, vol. 11 (1997) no. 1. 125-129.

3 McGuire, Meredith B.: Religion. The Social Context. Belmont CA. - Albany NY, 1997. 278-281.

4 Kapitány Ágnes - Kapitány Gábor: Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Szekszárd, 2007. 383-384.

5 Evans-Pritchard, E. E.: Witchcraft, oracles, and magic among the azande. Oxford, 1976. 33, 47, 216-217.

6 David B. Ruderman állítja, hogy a korai újkor nyugat-európai zsidó közösségekben az új tudományos ismeret és a vallás egymástól jól elkülönítve párhuzamosan élt, miközben maga a zsidóság is kívül maradt azokon az intézményszerű területeken, amelyeken a tudomány művelése, valamint a vallás és a tudomány vitája zajlott. Ruderman, David B.: Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe. Detroit, 2001. x-xii, 369-372.



mindkét aspektus jelen van, a közösség vallási élményében pedig a liturgiától az egyéni krízisrítusokig feltűnhet a történelmi időbe beavatkozó Isten.

A SAJTÓ MINT FORRÁS ÉS FÓRUM

Az eszmehirdető izraelita sajtó a modern társadalmi kérdések újszerű fórumává vált, amely a helyi középosztályok eltérő csoportjégeit artikulálta az adott lap mögött álló hírlapírói és kiadói elit olvasata szerint. A sajtó egyszerre tekinthető a változás manifestálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiből Sarah Abrevaya Stein nyomán. A zsidó élet megváltozott, a modern sajtó pedig a változás jelenségeinek megtárgyalását segítette. Ezáltal magának a változásnak is elősegítője volt, bármennyire is nem szerepelt ez a célkitűzései között. A sajtó a szimbolikus politika új jelképeket és tartalmakat létrehozó folyamataihoz is teret szolgáltatott.⁷

Az orthodox intézményrendszer a tizenkilencedik század végén jött létre, az intézmény-közeli magyar nyelvű sajtó a szekularizálódás kérdéseivel a dualizmus idején a neológ-orthodox szakadás viszonylatában foglalkozott, míg a két világháború között a háború utáni általános vallási reneszánsz jegyében a kelet-európai gyökerű orthodox zsidó reneszánsz került középpontba. A szekuláris folyamatok és a közösséget érintő modern jelenségek vallási értelmezései is megjelentek a két világháború közötti orthodox sajtóban. Derek Penslar azon meglátása is érvényesnek tekinthető, miszerint az adott sajtó csak egy szűk véleményformáló kör nézeteit tükrözi és nem a széles társadalom vélekedése vizsgálható általa. A szerkesztők és az olvasók vélekedései között a kölcsönhatások ugyanis nem követhetőek nyomon. Ennek ellenére a sajtó a modern zsidó történetírás képviselői által gyakran használt, felbecsülhetetlen értékű forrás a zsidó elit aktivistáinak érzékenységre és kulturális mátrixukra vonatkozóan.⁸

A budapesti magyar nyelvű orthodox, szervezet-közeli hírlapírói elit a középosztályból került ki, a pozsonyi orthodoxiához tartozott, de a német neo-orthodox

minták sem voltak ismeretlenek előtte. Az intézmény-közeli stratégiákat⁹ a magyar nyelvű fővárosi orthodox sajtótermékek jelenítették meg. Ezek a lapok szerkesztői elitjük és főbb célkitűzésük terén is korszakonként változtak.¹⁰ A két világháború között az intézmény-közei vélemények megjelenítője a *Zsidó Újság / Orthodox Zsidó Újság*¹¹ (1925. október 16. – 1944. március 19.) volt. Mindkettő magyar nyelvű sajtótermék, fővárosi réteglap, amely egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat jelenített meg.¹² Általuk a városi életvitelbe történő integrálódás követhető nyomon: visszatekintés a falura, valamint a saját (vallási) hagyományhoz való viszonyulás. Ez azonban nem az olvasók körére vonatkozik – azok ugyanis a történeti vizsgálatok számára megragadhatatlanok –, hanem a lap körül csoportosuló támogatói, kiadói és hírlapírói elit véleményformáló szemléletét tükrözi.¹³

HÜTLENEK LETTÜNK...

A magyar nyelvű orthodox izraelita sajtó lehetőséget nyújt annak vizsgálatára, hogy a jeruzsálemi Szentély pusztulása illetve a bűnbánat-megtérés kérdése

9 Az orthodoxia ügyeit az Allgemeine Jüdische Zeitung (1892-1919), majd később a Hagymány (1909-1938) című lap is tárgyalta. Az Orthodox Irodával való konfrontálódásai okán viszont ezek nem sorolhatóak a vizsgálandó lapok körébe.

10 A dualizmus idejének fővárosi intézmény-közeli magyar nyelvű orthodox izraelita lapjai: Zsidó Híradó Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap (1891-1906); Magyar Zsidó Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi folyóirat, majd lap, ami utóbb az Orthodox Központi Iroda hivatalos közlönye címen jelent meg (1908-1913); a Hitőr – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az orthodox zsidó érdekek védelmére c. periodika (1914).

11 Míg a Zsidó Újság „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”-ként aposztrofálta magát, addig az Orthodox Zsidó Újság 1939. jan. 20-tól egyházi és hitbizalmi lapként jelent meg.

12 Vö. Fényes Balázs: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: Fényes Balázs: „Őrizték meg őriztettem...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből. Budapest, 2011. 194.

13 A sajtót elemezve Lipták Dorottya feltételezi, ahogyan Sarah Abrevaya Stein is (Abrevaya Stein: Making Jews Modern, 5.), hogy a társadalom nem csupán befogadója, hanem alkotója, szabályozója és felhasználója az újságnak. Lipták Dorottya: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. Budapest, 2002. 21. Ez pedig végigkövethető a termelés, terjesztés és recepció szintjein. Lipták: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában, 26. Véleményem szerint viszont a sajtónak éppen ez a társadalmi kontextusa nem ragadható meg. Ezt a megfontolást alapul véve, a szövegek mögött megragadható diskurzusközből indulok ki és kizárólag azt vizsgálom, hogy az adott sajtó szemléletformáló elitje számára mit jelentett a hagyomány, a modernitás, az egyes kérdésekben hogyan jelenítette meg a falusi és a városi lét világot.

7 Vö. Abrevaya Stein, Sarah: Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Bloomington – Indianapolis, 2004.; Glässer Norbert (szerk.): Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán. Szeged, 2015.

8 Penslar, Derek: Introduction: The press and the Jewish public sphere. Jewish History, vol. 14 (2000) no. 1. 4.



miként válik az antiszemita jelenségek, szekuláris gazdasági és társadalmi vonatkozásainak értelmezési tőkéjévé. Az európai zsidóság középkori, koraiújkori története során a legtöbb krízishelyet kísérelésekként feltűnt a misztika felé fordulás, valamint az események eszkatológikus értelmezése. A zsidó történetírásban ilyennek tekinthető – a keresztes háborúk folyamánként is értelmezett – askenázi chászid vallásosság, – a spanyol kiűzetést követően a marannusok körében fellépett – herrerei lány, Dávid Rubén, valamint Leibachban a 16. század elei messianisztikus, Aser Lámlein követőinek köre, a 16. századi C'fat-i misztikus iskolák megjelenése, valamint Sábátáj Cvi, Jákob Frank és Bál Sém Tov – 17-18. századi kelet-európai zsidóságot érintő krízisek hatásának tulajdonított – mozgalma.¹⁴ A társadalmi krízis mint ok-okozati összefüggés a történeti modelleknek csak egyik vonatlatát képezi.¹⁵

A történelmi válsághelyzetek eszkatológikus értelmezése a Szentély pusztulásával szétszóródott zsidóság tradicionális önértelmezéséből eredt. A bűn-büntetés, megtérés-megváltás kettőssége, a büntető és jutalmazó Örökkévaló a Szentírás és értelmező hagyományának központi gondolata. Fényes Balázs a rabbinikus hagyományban megjelenő bűn és büntetés kérdéséről írva megjegyzi, hogy a száműzetés (*galut*) fogalma a *Berésit Rábbá* 48:18 szerint magába foglalja a megváltás (*geulá*) ígéretét is. Az ehhez vezető út a megtérés (*tesuvá*). Egy másik midrás: *Échá Rábbá* 1:51 szintén ezt jeleníti meg: „azon a napon, amikor elpusztult a Szentély, megszületett a Messiás”.¹⁶

14 Beinart, Haim: *Herrera de Pisuegra/ Inés of Herrera – Maid of Herrera*. In: *Encyclopaedia Judaica* Volume 8. He-ir. Jerusalem, 1996. 393-394.; Davis, Eli: *Lemlein (Lammlin)*, Asher. In: *Encyclopaedia Judaica* Volume 11. Lek-mil. Jerusalem, 1996. 11.; Ben-Sasson, Haim Hillel: *A History of the Jewish People*. Cambridge – Massachusetts, 1997. 687-688, 691-707, 764-776.

15 Vö. chászid példán: Etkes, Immanuel: *The Study of Hasidism. Past Trends and New Directions*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 447-464.; Rosman, Moshe J.: *Social Conflicts in Mi dzybó in the Generation of the Besht*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 51-62.; Hundert, Gershon David: *The Conditions in Jewish Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Middle Decades of the Eighteenth Century*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 45-50.; Ettinger, Shmuel: *Hasidism and the Kahal in Eastern Europe*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 63-75.; Hundert, Gershon David: *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity*. California, 2004. 209.

16 Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 10-11.

Fényes a rabbinikus hagyomány fontos mozzanatáknak emeli ki, hogy az Örökkévaló parancsát senkinek sincs joga megszegni. Az *1Melachim* 9:7 szerint, amikor Salamon király befejezte a Szentély építését, az Örökkévaló álomban ígérte meg neki, hogy ha a király és utódai az Örökkévaló útján fognak járni, megtartják a törvényeit és rendeleteit, akkor Ő fenn tartja Dávid házában királyságát Izrael fölött, ha viszont elfordulnak az Örökkévalótól, és idegen isteneket fognak szolgálni, akkor „kiirtom Izraélt azon föld színéről, melyet neki adtam, a házait pedig melyet neveznek szenteltem, elvetem színem elől; és lesz majd Izrael példázattá és gúnyá mind a népek között.”¹⁷ Mindkét Szentély pusztulását a kor zsidóságának vétkével, az adott nemzedék bűnével hozza kapcsolatba a tradicionális értelmezés. Az első Szentély a bálványimádás elterjedése miatt pusztult el, a másodikat pedig a belső viszályok, az egyetértés hiánya miatt kirótt büntetésként rombolhatták le a rómaiak.¹⁸ A Babiloni Talmud (*Ketubot 111a*) a száműzetés három aspektusáról is szól: az Örökkévaló megeskettet a zsidóságot, hogy nem tér vissza a Szentföldre, és nem akarja újjáépíteni a Szentélyt, valamint, hogy nem lázad a népek ellen, amelyek között száműzetésben él. A népeket viszont megeskettette, hogy nem sanyargatják a zsidóságot annál jobban, amekkora sanyarúságot maga a száműzetés büntetése jelent. Ezt a tradicionális modellt a körülmények nyomása alatt a második világháborúban többen úgy értelmezték, hogy a népek részéről az esküszegés a messiási kor eljövételét hozza közelebb.¹⁹ A jelenséggel más forráscsoportokon Aviezer Ravitzky, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora és Frojimovics Kinga, a Yad Vashem kutatója is foglalkozott.²⁰

Az orthodox hírlapírói elit a modern közép-európai nemzetállam és a zsidóság viszonylatában gyakran nyúlt vissza a hagyományláncolat premodern talmudi elveihez. A sokszor idézett helyek egyike: Dina

17 Idézi Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 14.

18 Lásd Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 15-26.

19 Vö. Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 26-28. Az értelmezés ortodox sajtóban konkrét, legrészletesebb megjelenése: *Sovüajsz*, 5699 – 'A három eskü'. Írta: Fischer Fülöp sárospataki főrabbi. *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. máj. 20. 2.

20 Ravitzky, Aviezer: A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben. Pozsony, 2011.; Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest, 320-332.; Továbbá lásd: Greenberg, Gershon: *Hasidic Thought and the Holocaust (1933-1947): Optimism and Activism*. *Jewish History*, vol. 27. (2013). 353-375.; Rosenak, Michael: *Religious Jewish Education and the Holocaust: The Theological Dimension*. *Philosophia*, vol. 30. (2003) no. 1-4. 189-218.



de-Malchuta Dina – királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim 28a* és *bBava Kama 113a-b*) A másik hivatkozás pedig a szétszórás modus vivendijét megteremtő fent említett három eskü (*bKetubot 111a*) volt. A tizenkilencedik század második felében és a huszadik század elején a modern nemzeteszmét és szimbolikus kísérőjelenségeiket össze kellett egyeztetni a judaizmus hagyományos kereteivel.²¹ A tizenkilencedik században megjelenő antiszemitizmus szintén szekuláris modern politikai jelenség volt, annak ellenére, hogy propagandájában a premodern antijudaizmus félnépi vallási hiedelmeket is felhasználta.²²

A tradicionális zsidóság urbánus elitjének modernizációhoz való viszonya első közelítésben ambivalensnek tekinthető. Az elhatárolódás és visszavonulás stratégiája egyszerre jelenik meg az érdekérvényesítéshez elengedhetetlen modern intézmények, struktúrák és fórumok adaptálásával. Illyenek tekinthető a központosítást magával hozó Orthodox Iroda és az országos orthodox sajtó létrejötte, később pedig a kiterjedt, differenciált egyletrendszer. Az orthodox szervezet lapjaként a vizsgált időszakban a fent említett Zsidó Újság / Orthodox Zsidó Újság válik fontossá. A lap egy fővárosi szűk ortodox elit látásmódját és véleményformálását tükrözte, illetve vidéki levelezők írásait is közölte.²³

A vizsgált időszakban az orthodox lapot mindvégig az államhoz való lojalitás nyilváníttása jellemezte. A diaszpóra-léte, a gálutot hangsúlyozva a cikkírók az aktív politikai szerepvállalás helyett a közösség befelé fordulását, vallás felé fordulását szorgalmazták: „a diaszpórában csak egy politikánk lehet, szent tanunk és azokat védőgátként övező hagyományaink művelési politikája”²⁴ – ismételték a lap újraindulása óta többször deklarált célkitűzést 1939-ben. A korszak magyar társadalmának szimbolikus politikai diskurzusait ugyanakkor a közösségi keretekhez igazítva az orthodox stratégia szolgálatába állították, legalábbis a zsidóság szempontjából vállalhatókat.²⁵

21 Vö. Glässer: Mózes kőtáblái a hármashalmon, 19.

22 Vö. Kende Tamás: Vértud. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Budapest, 1995. 157–163; Katz, Jakov: Az előítélettel a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között. Budapest, 2001. 209–225, 321–445.

23 Glässer Norbert: Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944. Szeged, 2014.

24 Üdvözölve légy, Kárpátjail! Orthodox Zsidó Újság, 1939. márc. 20. 1.

25 Vö. Glässer: Mózes kőtáblái a hármashalmon

A KIRÁLYI PÁRTFOGÓ MÍTOSZA

Az Örökkévaló rabbinikus értelmezésekből kibontakozó büntető/jutalmazó képe a válságok kezelését – a megalapozó emlékezet példáin keresztül – a megtéréshez és a rossz végzést megváltoztató isteni gondviseléshez köti.²⁶ A judaizmus hagyományláncolatában meglévő racionális és nem-racionális érvelési módokat a középrétegek életvilága még árnyaltabbá tette. Ennek az életvilágnak egyik modern jelensége a magyar nyelvű orthodox izraelita felekezeti sajtó. A *Zsidó Újság / Orthodox Zsidó Újság* célja az orthodox öntudattal még rendelkező, viszont a hagyományos vallásosságtól eltávolodó zsidó rétegek valláshoz való visszavezetése volt.²⁷ A megcélzott olvasótábor feltételezett igényeként jelent meg az antiszemitizmus közvetlenül megtapasztalható jelenségeinek racionális, logikus, jogi, erkölcsi, kifejezetten szekuláris modellek szerint történő értelmezése is. Ezt a szerepet a zsidótörvények idején hangsúlyossá váló jogi tanácsok mellett a történetírás és a természettudomány töltötte be. Az antiszemitizmus esetében mindkét értelmezésre akadt példa: a hasonlító, történeti helyzetek, az uralkodók, pápák, tehát a hatalmi elit antijudaizmust/antiszemitizmust elítélő attitűdjének kidomborítása, a jelenség kvázi-történeti kritikája, és a fajelmélet biológiai cáfolata egyaránt fontos szerepet kapott a lapban.

A kvázi-történeti kritika alapja a „királyi szövetség” mítosza, amelynek kérdése a huszadik századi zsidó történetírás fontos témája, mind történeti mélységében, mind pedig a zsidó politikai gondolkodás kialakulásának tekintetében. A „királyi szövetség” történetírói problémája az Osztrák-Magyar Monarchia idején Galíciában született történészről Salo Wittmayer Barontól eredt (1895–1989), és tanítványa, Yosef Hayim Yerushalmi gondolta tovább. Értelmezésében a „királyi szövetség mítosza” vigaszt és reményt nyújtott a zsidóság számára.²⁸ A magyar történelem és szimbolikus politika vonatkozásában szintén számos példát találhatunk a közösséget érintő antiszemita támadásoknak a királyi autoritások és nemzeti nagyok zsidóság irányába tett pozitív gesztusaival történő szembeállítására. Az uralkodók,

26 Vö. Fényes: Bűn és büntetés paradigmája

27 Glässer Norbert: Találkozás a Szent Igazzal, 163–175.

28 Dubin, Lois C.: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, vol. 28. (2014). 51–81.



pápák vagy a hatalmi elit antijudaizmust / antiszemitizmust elítélő attitűdjének kidomborítása fontos szerepet kapott az orthodox izraelita hetilapban. A két világháború közötti magyarországi zsidóságot jellemző dualizmus-nosztalgia jegyében, és a korábbi tizenkilencedik század végi orthodox stratégiákat követve több, a társadalomban széles körben elterjedt kultuszt vontak be az antiszemita megnyilatkozások történeti ellenpéldáit keresve.²⁹ E mögött „a szemléletformáló keresztény elit” koncepciójának gondolata húzóhatott meg, amelyet az antiszemitizmus új keletű tömegjelenségként történő értelmezésével állítottak szembe. Így kapott széles teret a Habsburg tolerancia,³⁰ a '48-as közös szabadságharc mítosza és a Kossuth-kultusz,³¹ de az 1940-es évek elején újra megelevenedő Rákóczi-kultusz³² is. A dualizmus aranykorának ezen idézése szorosan összefüggött az állam és a nemzet iránti lojalitás kérdésével, és annak befogadó társadalom részéről történt visszautasításaként, az állampolgári jogegyenlőség megvonásaként értelmezett, egyben a legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó II. zsidótörvény közösségi feldolgozási kísérletével.

„Elmerengve a múltakon, legelőször is kimondhatatlan hálát érzünk I. Ferenc József és IV. Károly koronás magyar királyok és még előbb II. József meg nem koronázott magyar uralkodó irányában, akik alatt a zsidóság emberi és polgári jogokat nyert és akik beállították a zsidóságot az állam polgári rétegébe. Hódolattal említtjük báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz, Szemere Bertalan, Görgey

29 Jókai Mór. Zsidó Híradó, 1894. jan. 4. 4-5.; Hírek – Tiszafüredről írnák lapunknak: Kossuth Lajos... Zsidó Híradó, 1894. márc. 29. 8.; Hírek – Kossuth Lajos temetése. Zsidó Híradó, 1894. márc. 29. 10-11.; Hírek – Kossuth Lajos temetése. Zsidó Híradó, 1894. ápr. 5. 8.; Kossuth Lajos. Zsidó Híradó, 1894. márc. 22. 1.; Hírek – A sátoralja-ujhelyi rabbi és Kossuth. Zsidó Híradó, 1894. márc. 22. 9.; Gyászkeret nélkül. Írta: Viador. Zsidó Híradó, 1894. márc. 29. 1-2.; Hírek – Kossuth remiszenciák. Zsidó Híradó, 1898. jún. 16. 12.; Hírek – Petőfi Sándort ünnepelte... Zsidó Híradó, 1899. aug. 3. 7.; Nemzeti Ünnepe. Zsidó Híradó, 1905. márc. hó 12-13.; Kossuth szobra előtt. Egy chosid legenda fölelevenítése. Zsidó Újság, 1927. nov. 4. 6.

30 I. Ferenc József és az orthodoxia. Orthodox Zsidó Újság, 1941. nov. 20. 5.; I. Ferenc József Nagyváradon. Írta: Gabel Sándor. Orthodox Zsidó Újság, 1942. jan. 10. 3.; A régi jó világból... – Héber költemény Ferenc József könyvtárában. Orthodox Zsidó Újság, 1942. jan. 20. 4.

31 Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák. Orthodox Zsidó Újság, 1939. máj. 20. 11.; Kossuth Lajos az antiszemitizmus ellen. Orthodox Zsidó Újság, 1940. márc. 10. 1.; Történelmi remiszenciák. Orthodox Zsidó Újság, 1941. nov. 1. 5.

32 Hírek – Egy Rákóczi-epizód. Orthodox Zsidó Újság, 1941. nov. 1. 6.

Arthur, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, id. gróf Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső stb. neveit, akiknek szellemi világa a szabadság, a jog, az igazság volt, amely nem ismert születési és származási megkülönböztetést és az ország és a haza érdekében valónak vallották, hogy a századok óta itt lakó zsidóság beállíttassék a nagy magyar birodalom történet adta nagy hivatásának szolgálatába: a Kárpátoktól az Adriáig levő területen valósággá tenni a magyar szupremáciát. [...] Élnünk kell jogainkkal és kötelességeinkkel. Deák Ferenc szavai irányítanak bennünket, aki azt hangoztatta a jogától megfosztott nemzetnek: »Amit elvesznek tőlünk, azt visszanyerhetjük, de amiről lemondunk önként, az elvész.«³³ – írták az orthodox vezércikkben.

A neológ és orthodox lapokban – főként a határon túli zsidókhoz kapcsolódóan – számos hír szólt a mindennapi együttélés konfliktusairól, de az új hatalmi realitáshoz kötődő pozitív eseményekről is. Visszatérő probléma volt az alsó osztályok judeofób hiedelmei, vagy az ezekkel keveredő modern antiszemita jelenségek. Ezek sajtóértelmezését nem minden esetben társították etnicitáshoz, több esetben osztálykülönbségekből fakadó műveltségbeli hiátushoz kötötték.³⁴ A zsidóellenes vádak és cselekedetek így vallási előképekre támaszkodva a sajtóértelmezésekben, részben a felvilágosodás társadalomjobbító törekvéseinek középosztálybeli kulturmissziójának szellemében az alsóbb osztályok tudatlanságaként nyert racionális feloldást, részben pedig a felsőbbosztályokhoz fűződő szövetséghez kötött nosztalgikus cáfolatokban vált a közösség számára szimbolikusan kezelhetővé.³⁵

ÜDVTÖRTÉNETI KRÍZISÉRTELEMEZÉSEK

Az orthodox lapban a vallási értelmezés voltak hangsúlyosak. Az üdvtörténet és a modern korral megjelenő szekuláris eszkatológiák társadalmi és filozófiai problémáira a történelemfilozófia felől Karl Löwith mutatott rá.³⁶ A társadalmat átformálni szándékozó

33 Egy fővárosi falragasz előtt. Orthodox Zsidó Újság, 1939. máj. 10. 1-2.

34 Glässer: Mózes kőtáblái a hármashalmon, 179-184.

35 A közösség számára a hatalomhoz való viszonyulásban, illetve a diaszpórában betöltött társadalmi szerep vonatkozásában lásd Dubin: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory, 25.

36 Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. A történe-



modern eszmék evilági „üdv történeteivel” szemben az orthodox izraelita lap a történelemben megnyilatkozó Isten létére és zsidó üdv történeti üzenetére helyezte a hangsúlyt. Számos cikkében a válság a bűnből fakadó büntetés jele lett, amit a megtéréssel lehet a közösség feje fölül elhárítani. Az ellavallástalanodás, a modern tendenciákhoz történő kritika nélküli igazodás és a környezethez való hasonulás bírálatát fogalmazták meg – az orthodox izraelita hitbuzgalom, a Machzike Hadosz szellemiségébe illeszkedve³⁷ – ezek a cikkek, amelyek egyúttal az orthodox stratégiák és közösségi-szervezeti keretek megerősítését is szolgálták.

„A pesti zsidóság nagy rétegében nem él a zsidósághoz való akarat, mert csak annyira érzi magát zsidónak, amennyire a világi törvény erre kényszeríti. [...] zsidóknak születettek egy részét csak a világi törvények kényszere tartja meg zsidónak. Orthodox szempontból a felsorolt bajok főleg a vallás szabályainak elhanyagolásában gyökereznek és tulajdonképpen csakis a Tórához való visszatérés útján szüntethetők meg gyökeresen. Enélkül minden csak kórtüneti kezelés. De mindannyiunknak óhaja, hogy a mai időkhöz méltó viselkedés jusson érvényre a zsidó egyén és közösség, úgy belső, mint külső életében.”³⁸ – olvasható a sajtóban 1941-ben.

Egyfelől a környezethez való hasonulás és a vallási közöny vétekként való értelmezése, másfelől pedig a zsidóság univerzalista szemlélete, a kölcsönös felelősség gondolata³⁹ elvezetett a zsidó közösséget érintő társadalmi krízis büntetésként való értelmezéséig. A cikkírók a megoldást a megtérésben, a hagyományokhoz, a tradicionális vallási életvitelhez való visszatérésben, a tesuva-tevésben ragadták meg. „A háborús viszonyok egyrészt, másrészt a speciális zsidó bajok: magabaszállásra indítják híveinket országszerte.”⁴⁰ – írták 1941 engesztelőnapjához közeledve.

lemlírók teológiai gyökerei. Budapest, 1996.

37 Glässer Norbert: A „Machzike Hadosz” intő szava. Hitbuzgalmi sajtóviták mint túlélési stratégiák a fővárosi orthodox zsidóság körében (1925-1944). In: Barna Gábor, Povedák Kinga (szerk.): Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kélet-Közép Európában. Szeged, 2014. 413-422.

38 A mai időkhöz méltó viselkedést! Orthodox Zsidó Újság, 1941. máj. 10. 3.

39 Ferziger, Adam S.: Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. Philadelphia, 2005. 100, 108.

40 Hírek – A hitközségek vallásos életéből. Orthodox Zsidó Újság, 1941. szept. 5. 6.

„Elhanyagoltuk saját életcélunkat és hagyományos szokásainkat, hogy helyettük zsidótlan divatoknak és életmódoknak hódoljunk. Betegen hajsztoltuk az idegen kultuszt. *Bogádnü: hűtlenek lettünk évezredek történelmi folyamathoz.*”⁴¹ – olvasható 1942 őszének engesztelőnapra szóló vezércikkében. A megtérés, a visszatérés, a tesuva-tevés a lap értelmezésében a tradíció letéteményeséhez és őrzőjéhez, az ortodoxiához kellett, hogy történjék: „...nekünk, a Tóra hűséges követőinek nem lehet más feladatunk, mint tántoríthatatlan hűséggel kitartani minden vallási parancs, minden hagyományos szokás mellett, hogy mi maradjunk az a forrás, mely a jövőben is az eltévedt szomjuzó nyáját a Tóra vízával itatja és ha senki más, hát mi legyünk azok, akik a zsidó romok között a vallásnak új életet adunk.”⁴²

A két világháború közötti romló helyzetet mindvégig a hitközségek s az orthodox intézményrendszer fokozott szociális érzékenysége kísérte. A zsidótörvények megjelenésével ez azonban szándék szintjén többé már nem maradt pusztán orthodox keretek között. Az újító-tradicionális határ e tekintetben narratív síkon elmosódni látszott, miközben a végidők képe rajzolódott ki: „most nincs itt az ideje a vagyongyűjtésnek, vagy a vagyon miatti aggályoskodásnak. Nincs szükség reá, mert nincs értelme. És hinnünk kell abban, amit a bölcs király mond: »Pazarold kenyeredet az áradat felszínére, mert idők múltán majd megtalálod.« Ha hozzájárulunk embertársaink megmentéséhez, magunkat is megmentjük.”⁴³ – írták 1942. szeptemberének bűnbánati időszakában.

A bethleni konzolidációt követő sajtóforrások vallási reneszánszot és hitbuzgalmat hirdetve egy megváltozott, etnikai alapú magyar nemzetkonceptiót igyekeztek tudatosítani az olvasókban. A hitközségi keretek közé való visszavonulást, politikamentességet és a vallási modellek megerősítését hirdették. A többségi társadalom részéről felmondott integráció problémájából való továbblépést több cikkíró a zsidóság teljességében gondolkodva a hitközségekbe való visszavonulásban, a szekuláris társadalomból való kivonulásban látta, melynek tradicionális előképeként

41 A magunkba szállás napjai. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 11. 1.

42 A magunkba szállás napjai. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 11. 1.

43 Hajnali imák idején. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 4. 3.



a középkori kehilák modellje szolgálhatott. Kahan-Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda elnökének 1941. évi őszi nagyünnepi írása szerint: „A hitközségek ma nem csak a hitélet ápolói, hanem a szociális segítség fontos eszközei is. Az orthodoxia ezt már rég felismerte és gyakorolta. De ma ide kell behúzódnia az egész zsidóságnak. Itt kell tömörülnie. Ez a talaj elég szilárd alapzatot is nyújthat a nagy feladatok megépítésére. A zsidóságnak ma a hitközségi élet területén kell egybekapcsolódnia.”⁴⁴

Az antiszemitizmus szekuláris politikai és társadalmi jelenségét a kinyilatkoztatott Tan értelmezési hagyományainak keretei között helyezték el. A forrongó világban az 1942/43-ik évre eső liturgikus év kezdetén a messiási kor előhírnökét látták. A szét-szórtság végének közeledte a sajtóértelmezésekben együtt járt a közösségi értékek megerősítésével, a közösségi és egyéni krízishelyzetek transzcendens keretek között történő átértelmezésével, valamint a közösségi határok és kötelek megerősítésével.

„A forrongó világ szimptomáit bölcseink »ikvó demesichó«, a messiánizmus előhírnökének nevezik. Reméljük, hogy az események bölcseinket igazolni fogják. A vallásos és az Örökkévalóban hűségesen bizakodó zsidó ember bizonyos nyugalommal nézi ezt a világfelfordulást és ez a bizalom ad neki emberfeletti erőt a viszontagságos élet terheinek elviselésére. Már azért is érdemes vallásos életet élni, hogy erre a nagy erkölcsi erőtartalomra szert tegyünk.”⁴⁵ – olvashatjuk önmagát a teremtett világ részeként szemlélő, Isten tenyerében nyugvó ember világértelmezését a polgári individualizmus racionális és erkölcsi fogalomi keretéhez igazítva.

Már a számmisztika felől – hasonló reményekkel áthatott – krízisértelmezést olvashatunk a raciona-

litás modern igénytől függetlenül *Steinmetz Ábrahám*tól.

„Hagyományos számításunk szerint a szombati nappal a világtéremtéstől számított 5703-ik esztendő köszönt reánk. A héber évszámítás az ezreseket rendszerint elhagyja, tehát az újesztendő évszáma 703 (ג'י"ג). Ez a három betű a bibliai szent szövegben ismeretlen. Jelképe annak a bizonytalanságnak, amelyben élünk. [...] ugyancsak az új év aritmetikáját nyerjük, ha a következő 3 héber szó תולג סרי קיובק («szétszóródottak összegyűjtésének napja») betűinek számbeli értékét összegezzük. Ez a három héber szó pedig illetően arra enged következtetni, hogy ebben az esztendőben lésszen majdan a várva-várt nagy nap, amelyen a Mindenható nagy könyörületében Izrael szétszóródottságát összegyűjti, Amen! (*Steinmetz Ábrahám, Bp.*)”⁴⁶ – állt az olvasói levelekből összeállított válogatásban.

Az eltérő értelmezések mögött különböző olvasói igények és értelmezési szintek tételezhetőek fel. A modern történetiséggel szemben e világban ténykedő transzcendens – premodern társadalmat átható – koncepciója jelent meg a lapban.

„Nem vagy bűnösebb a testvérnépeknél. De bűnös vagy, mert osztozkodtál az ő emberi gyarlóságokban, holott I'ten téged arra választott ki, hogy útmutatója, példadddal nevelője légy nekik! A testvérnépek ugyan nincsenek erkölcsileg feljogosítva, hogy emiatt pálcát törjenek fölötted, mert a világtörténelem még olyan értékű erkölcsi bizonyítványt sem állíthat ki az ő számukra, mint a te számodra, de a te égbeli Atyád számon kérheti és számon is kéri, hogy hűségesen teljesítéd-e világtörténelmi hivatásodat.”⁴⁷ – írta a második zsidótörvényre válaszul az élesebb hangvételű cikkeiről ismert sárospataki főrabbi.

44 Új esztendő előtt. Írta: Kahan-Frankl Samu, az orth. központi iroda elnöke. Orthodox Zsidó Újság, 1941. szept. 19. 1.

45 Ov hó kilencedike. Írta: Korein Dezső. Orthodox Zsidó Újság, 1942. júl. 20. 1.

46 Az újesztendő évszáma. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 11. 2.

47 De mégis bűnös vagy, Izrael! Írta: Fischer Fülöp sárospataki főrabbi. Orthodox Zsidó Újság, 1939. máj. 10. 7.

